

ČÁST I. PRÁVO V SYSTÉMU SPOLEČENSKÉ REGULACE V MINULOSTI A DNES

Osnova: 1.1. Lidská společnost, kultura a normativní systémy – 1.2. Právo, morálka a náboženství: pokus o vymezení pojmů – 1.3. Proměny vztahu hlavních normativních systémů na cestě k dnešku – 1.4. Poměr práva, morálky a náboženství v moderní společnosti – 1.5. Právo jako univerzální regulátor života moderní společnosti – 1.6. Vztah práva a morálky pohledem moderní právní filozofie – 1.7. Právo a náboženství jako předmět výzkumu právní vědy.

1.1. Lidská společnost, kultura a normativní systémy

Lidská společnost je složité strukturovaným útvarem. Bývá definována různě. Nejčastěji jako souhrn jednotlivců a systém jejich vzájemných vztahů, diferencovaných do celé řady subsystémů. Spolu s dalšími to přesvědčivě vyjádřil sociolog L. Urban. Podle něho společnost představuje „celek, který je vytvářen fungováním mnoha vedle sebe existujících, relativně autonomních (přesto vzájemně provázaných), ve svých funkcích odlišných, vnitřně dále strukturovaných subsystémů (hospodářského, mocensko politického, normativně právního, ideově hodnotového a sociálně kulturního)“.¹

Lidská společnost je jedním ze společenstev vyskytujících se v živočišné říši. Od ostatních, i těch nejsložitějších, se však liší zásadním způsobem: vytváří kulturu jako soubor artefaktů, idejí, hodnot, norem a institucí, které jí usnadňují přežití, a má dějiny. Za oboje vděčí tomu, že se skládá z racionálně uvažujících a záměrné činnosti schopných bytostí, nikoli jen z bytostí říze-

¹ URBAN, L.: *Sociologie*. Praha 2006, s. 154.

ných instinkty, resp. pudy, jako ostatní společenstva živočichů. To jí zaručuje jistou výlučnost.²

Kultura provází lidskou společnost od počátku jejího trvání. Je se společností úzce spjata. Společnost by bez ní nemohla existovat. Lze souhlasit s A. Giddensem, který napsal: „Bez kultury bychom vůbec nebyli lidmi, ale spoň ne v tom smyslu, v němž toto slovo obvykle chápeme. Neměli bychom žádný jazyk, jímž bychom se mohli vyjadřovat, a žádný pocit sebeuvědomění; naše schopnost přemýšlet nebo uvažovat by byla výrazně omezena.“³

V průběhu dějin se měnila struktura společnosti, složitost sociálních vztahů, diferencovaly se potřeby a zájmy členů společnosti, prohlubovala se dělba práce. Vývoj směřoval od nižších forem společenského života k formám vyšším – ne sice pokaždé přímočaře, ale v konečném efektu určitě.⁴

Bez ohledu na dobu ale platilo a platí, že lidská společnost, k tomu aby fungovala, se neobejde bez celé řady regulačních mechanismů.⁵ Jejich posláním je zajišťovat sociální interakci, řešit kolize vyplývající z rozdílných potřeb a zájmů jednotlivců, popř. skupin, a vnášet do ní nezbytný řád. Jen tak lze zabezpečit společenskou reprodukci a zabránit entropii, k níž společenský život přirozeně tenduje.⁶

Tyto regulativy jsou předpokladem řádu ve společnosti i jeho zárukou. Sociální interakce by bez nich byla sotva možná nebo by neprobíhala tak snadno. Někdy se dokonce v této souvislosti mluví o snižování nákladů kooperace lidí. Tím, že tyto regulativy určují pevná pravidla lidské spolupráce, vylučují vyjednávání případ od případu, předcházejí řadě konfliktů a dávají lidskému jednání ustálené formy. Tak zároveň pomáhají lidem řešit otázku, pro kterou variantu chování se rozhodnout (problém svobodné volby), a vycházejí vstříc jejich potřebě jistoty v sociálních vztazích. Řád ve společnosti pak tyto regulativy pomáhají udržet odstraňováním konfliktů a deviací.⁷

Mezi nejvýznamnější regulační mechanismy patří především normativní systémy. Ty můžeme definovat jako soubory norem (může být i jiných standardů) formalizovaných nebo zcela neformálních, jimž přísluší různý stupeň obecnosti a jež působí ve směru udržování společenské konformity, popř.

² SROV. SZCZEPAŃSKI, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha 1966, s. 17 a násl.

³ GIDDENS, A.: *Sociologie*. Praha 1999, s. 32.

⁴ MUCHA, I.: *Texty ze sociologie*. Praha 2001, s. 63 a násl.

⁵ K jejich klasifikaci viz např. VEČEŘA, M. / URBANOVÁ, M.: *Sociologie práva*. Plzeň 2006, s. 161 a násl.

⁶ KNAPP, V.: *Teorie práva*. Praha 1995, s. 29 a násl.

⁷ FUKUYAMA, F.: *Velký rozvrat. Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*. Praha 2006, s. 161.

i k prosazování některých dalších z hlediska společnosti či individua významných hodnot, resp. jiných účelů.⁸

Normativních systémů existuje ve společnosti celá řada. Navzájem se liší hlavně tím, jaký úkol ve společenském životě plní, dále okruhem společenských vztahů, které regulují (z toho je odvoditelná míra jejich důležitosti), a také, jak ještě ukážeme jinde, druhem používaných sankcí.⁹ Dělí se jednak na ty, které mají hodnotový význam (právo, morálka [mravnost], náboženství, politické normy atd.), a pak na takové, které jsou „technického“ charakteru (např. technické normy, pravopisná pravidla, též soubory norem upravujících některé obřady či rituály ap.).¹⁰

Nejvýznamnější, resp. hlavní normativní systémy jsou ve společnosti tři: právo, morálka a náboženství. Ty díky svému charakteru a působení zaujímají mezi těmito systémy zcela zvláštní místo. Od ostatních regulačních mechanismů se pak liší svoji normativní povahou, komplexností, s níž si podrobují chování člověka, a také samozřejmě svým univerzálním dopadem. Zvláštní přitom je, že přes tyto substanciální rozdíly od nich nejsou zcela odděleny (zejména proto, že vyrůstají na nižších formách společenské regulace, jakými jsou např. mravy).¹¹

Obsah těchto tří hlavních normativních systémů je s ohledem na čas a místo značně diferencovaný (nehledě na některé překryvy). Je to způsobeno tím, že tyto systémy jsou historicky a kulturně podmíněny a i uvnitř společnosti jsou normy rozrůzněny podle příslušnosti jedince k určité skupině nebo sféře. Přesto lze nalézt jejich společný jmenovatel. Je jím, řečeno slovy sociologa J. Wiatra, společnost samotná, jejíž strukturu spoluvytvářejí, a pak fakt, že všechny tyto systémy regulují minimálně „a) chování individua vůči jiným individuí, b) chování individua vůči společnosti jako celku a vůči statkům a hodnotám, které jsou kolektivním vlastnictvím, c) chování individua vůči sobě samému“.¹²

⁸ Srov. SLUNÉČKOVÁ, J.: *Neprávní normativní systémy a socialistické právo*. AUC – Iuridica XXIX. Praha 1978, s. 9. Jsou to podle ní „ty formy společenského vědomí, které obsahují nejen implicitně, ale i explicitně pravidla lidského chování a jednání, příkazy, zákazy, meze a ideové podněty určité lidské činnosti“, jež stimulují a regulují chování lidí v podobě obecně platných (závazných) norem. Z nedávné doby pak máme výměr V. Knappa (*Teorie práva*, s. 39), který za ně považuje „otevřené dynamické a cílené regulativní systémy skládající se ze společenských norem jakožto příkazů, zákazů a dovolení“. Obě tyto definice nejsou příliš zdařilé a první z nich nese ještě navíc známky ideologické indoktrinace. Ze zahraniční literatury viz ALCHOURRÓN, C. E. / BULYGIN, E.: *Normative Systeme*. Freiburg / München 1994, s. 115. Zde je kladen důraz na formální vlastnosti normativních systémů – úplnost, nezávislost a konzistenci.

⁹ VEČEŘA / URBANOVÁ, *Sociologie práva*, s. 162.

¹⁰ GERLOCH, A.: *Teorie práva*. Plzeň 2004, s. 29.

¹¹ *Velký sociologický slovník*. 1. sv. Praha 1996, s. 648 aj.

¹² WIATR, J.: *Společnost. Úvod do systematické sociologie*. Praha 1968, s. 33 a násled.

Vztah normativních systémů se v průběhu staletí měnil a nikdy nebyl traktován jednoznačně – spíše naopak vyvolával četné spory.¹³ Ne náhodou proto kupř. R. von Jhering (1818–1892) kdysi prohlásil, že poměr práva a morálky je „mysem Horn“ právní filozofie. Tento jeho závěr lze zobecnit – platí o celém tomto tématu.¹⁴ A tak dokonalá shoda vládne vlastně pouze v tom, že každý z těchto normativních systémů představuje významný „řá-
dový činitel“,¹⁵ nástroj sociální kontroly garantující zachování společenské homeostázy jako nejdůležitějšího předpokladu trvání společnosti, jakož i jejího dalšího rozvoje, a že se jejich působení do značné míry prolíná.

Nicméně setrvat pouze na tomto závěru by znamenalo celou problematiku, zahrnující řadu dílčích otázek, na něž je často nemožné dát obecně akceptovatelnou odpověď, velmi zjednodušit. Tomu se právě pokouším v následujících řádcích, mapujících hlavně vývojové proměny vztahu normativních systémů od minulosti až k dnešku, předejít.

1.2. Právo, morálka a náboženství: pokus o vymezení pojmů

Protože předmětem sporů nebyl jen vztah jednotlivých normativních systémů, ale vůbec jejich vymezení a kromě toho často docházelo k mnoha nepřesnostem způsobeným nedostatečným rozlišováním pojmů, věnujme se nejprve tomuto problému. Začneme právem.

Od časů římské jurisprudence vzniklo nesčetné množství definic snažících se postihnout podstatu práva a jeho funkce ve společnosti.¹⁶ Při těchto pokusech se střetávalo několik rozdílných představ, které do tohoto pojmu vkládalo obecné povědomí, a jen málo kompatibilní přístupy různých právněteoretických škol. Základní motivy se objevily tři nebo čtyři: nejprve – již v antice – bylo právo pojímáno jako spravedlnost či „přirozený“ řád lidského soužití, poté (po vítězství státního absolutismu na prahu novověku) bylo ztotožňováno s normami vydanými státem, garantovanými státním donucením a nejnověji (od 19. a zejména ve 20. století) začalo být chápáno jako fungující sociální systém.¹⁷

Potřeba definovat právo byla u jednotlivých autorů různě intenzivní. Jak napsal právní filozof Š. Zacharov, většinou se vytvoření výměru tohoto pojmu považovalo za nutnost, protože „není otázky, není tematů v oboru jurisprudence, jehož řešení by se nějak nedotýkalo definice práva“. Zároveň

¹³ Viz LANG, W.: *Právo i moralność*. Warszawa 1989, s. 7 a násl., z české literatury pak CHALUPNÝ, E.: *Sociologie a filosofie práva a mravnosti I*. Praha 1929, s. 162 a násl.

¹⁴ Citováno podle BURDA, J.: *Existenciální a normativní povaha právníckého myšlení*. Praha 1947, s. 116.

¹⁵ BLÁHA, I. A.: *Sociologie*. Praha 1968, s. 247 a násl.

¹⁶ K tomu např. KNAPP, *Teorie práva*, s. 40 a násl.

¹⁷ NEUBAUER, Z.: *Státověda a theorie politiky*. Praha 1947, s. 47.

byla zdůrazňována obtížnost tohoto úkolu. Jiní autoři možnost definování práva z různých důvodů zpochybňovali nebo odmítali. Jedni vůbec nevěřili v poznatelnost tohoto jevu. Další tvrdili, že tak složitý jev není možné postihnout pomocí jednoho nebo několika znaků, jak se dělo dosud. Místo definování práva navrhovali popis jeho struktury.¹⁸ Někteří dokonce rezignovali na snahu hledat podstatu práva a snahu zodpovědět otázku „co je právo“ prohlásili za čirý ontologismus.¹⁹

I když se shody na téma „co je právo“ dosáhnout nepodařilo a problém zůstane zřejmě i nadále nevyřešen,²⁰ je nesporné, že právo v soudobé moderní společnosti vystupuje na jedné straně jako svrchovaný, objektivně platný a podle svých vnitřních zákonitostí se vyvíjející formalizovaný systém norem (resp. jiných standardů), opřených o státní donucení,²¹ a na straně druhé představuje významný sociální činitel: zajišťuje totiž vytyčením mezi individuální svobody pokud možno bezkonfliktní chod společnosti a procesů v ní probíhajících.²² Tato dualita mezi jeho normativním a reálným (resp. faktickým) obsahem, působící neustálé napětí, je pro jeho charakteristiku do značné míry určující.²³ Obecně je možno říci, že se právo vyvíjí spolu se společnostmi, je historicky a kulturně podmíněno.²⁴

Také na otázku, co je morálka a náboženství, můžeme nalézt nejrůznější odpovědi. Ty většinou nepocházejí od právníků, kteří se převážně zabývají jen právem a u morálky a náboženství se navíc spoléhají na to, že každý ví, co znamenají.²⁵ Množství literatury, pokoušející se vyřešit tento problém, nabízí nejrůznější, většinou nikdy plně vyhovující řešení, jejichž charakter a kvalita se vždy odvíjí od světonázorové orientace, přístupu a erudice autora, popř. i od doby, ve které žil. Proto i koncepce, kterou předkládám, si nečiní nárok na absolutní platnost, neboť je jen jednou z mnoha.

¹⁸ Viz ZACHAROV, Š.: *Právo a moc*. Praha 1948, s. 19 a násl.

¹⁹ Podrobněji RYCHLÝ, T.: *Právní normy a společenská praxe*. Praha 1998, s. 9–10.

²⁰ SROV. VEVERKA, V. / BOGUSZAK, J. / ČAPEK, J.: *Základy teorie práva a právní filozofie*. Praha 1996, s. 266 a násl.

²¹ PŘIBÁŇ, J.: *Sociologie práva*. Praha 1996, s. 15. Z jiných standardů práva jako normativního systému jmenujme: právní principy, hodnoty, právněpolitické cíle a pojmy. Názor starší nauky, že právo je tvořeno jen normami, je překonán.

²² O tom blíže GERLOCH, A.: *Záměrnost a spontánnost v působení práva*. In: Právnická fakulta UK 1348–1998. Praha 1998, s. 182–183.

²³ Podrobně viz PŘIBÁŇ, *Sociologie práva*, s. 15 a násl.

²⁴ PAVČNIK, M.: *Teorija prava*. Ljubljana 2007, s. 50. Podle právního etnologa L. Pospíšila, který se pokouší studovat právo z mezikulturní perspektivy, k atributům práva náleží autorita, která stojí za právem, univerzálnost, závazek a sankce. Viz jeho *Etnologie práva*. Praha 1997, s. 36 a násl. Proti tomuto pojetí lze ale namítnout, že je příliš zobecňující. Přehlízí kulturní rozdíly mezi moderní západní společností a primitivními společnostmi. Také o jednotlivých atributech práva Pospíšilem vymezených by bylo možné dlouho diskutovat.

²⁵ FULLER, L.: *Morálka práva*. Praha 1998, s. 11.

Začněme morálkou. Snahy definovat morálku jsou skoro stejně staré jako pokusy objasnit podstatu práva. Šly, alespoň ze začátku, ruku v ruce. Dlouho bylo totiž uznáváno, že právo je minimem morálky. Ve starších dobách byla morálka často pokládána za pravidla chování stanovená bohem. Dnes je většinou považována za normativní systém vznikající a existující ve společnosti.²⁶ Současně se uznává, že morálka nemá jen celospolečenský rozměr (společenská morálka), ale že existuje i morálka skupinová a individuální.²⁷ Zmatky dodnes působí chybné ztotožňování morálky a etiky, tj. normativního systému a vědy o něm.²⁸ Jako absurdní se jeví i občas se vyskytující hledání rozdílů mezi morálkou a mravností, ačkoli se jedná o různá označení téhož jevu.²⁹

V souladu se soudobými přístupy můžeme společenskou morálku (mravnost) definovat jako proměnlivý, historicky a kulturně podmíněný neformalizovaný soubor norem či jiných standardů, z velké části vzniklých jako obyčej, vyjadřujících, co je ve společnosti považováno za dobré, a korigujících v tomto směru chování člověka. Tyto normy jsou společností uznávány za závazné a jejich zachovávání jednotlivci je garantováno společenským tlakem (působením veřejného mínění) nebo (i bez něho, zcela samostatně) svědomím člověka (tento normativní systém tedy spočívá nejen na vnějším donucení, ale i na vnitřní sankci).³⁰

Morálku je třeba odlišit jednak od mravů a dále od tzv. etikety. Mravy mají charakter jakýchsi skupinových návyků lišících se podle země, kraje a národů (popř. i sociálních skupin), které regulují chování v určité oblasti společenského života. Jsou to vzorce chování, jejichž nerespektování není sankcionováno tak přísně jako nedodržení morálních norem: člověk, který se takto zachová, není považován za špatného, zlého, ale jen za směšného

²⁶ K tomu viz ANZENBACHER, A.: *Úvod do etiky*. Praha 1994.

²⁷ Někdy se dokonce popírá existence společenské morálky a tvrdí se, že existuje jen morálka skupinová a individuální. Toto stanovisko je ale neudržitelné. Odrazí se v něm přílišná skepse a relativismus reprezentovaný dnes především stoupenci tzv. postmoderny.

²⁸ Na to poukazuje např. BLÁHA, I. A.: *Ethika jako věda*. Místo a rok vydání chybí – zřejmě Brno 1991, s. 7 nebo TVRDÝ, J.: *Systematický úvod do filosofie*. Bratislava 1937, s. 75–76.

²⁹ Někteří autoři chápou morálku jako normativní systém a mravnost jako úroveň zachovávání jím stanovených pravidel ve společnosti. Rozdíl mezi morálkou a mravností bývá vykládán i tak, že mravnosti odporující jednání nemusí být vždy nutně nemorální (to prý proto, že mravnost na rozdíl od morálky nemusí být kotvena a reflektována svědomím). Tyto úvahy neobstojí. Hledají difference, kde nejsou. Pravda na druhou stranu je, že termín mravnost se vyskytuje převážně ve starší literatuře a má výraznější hodnotící a výchovný podtext. Viz *Velký sociologický slovník*. 1. sv., s. 648.

³⁰ Definice morálky se u jednotlivých autorů liší svojí šíří: např. ve *Filozofickém slovníku* (Olomouc 1995, s. 277 a 279) jsou pod tento pojem vedle norem zahrnuty i hodnotící soudy, zvyky, názory, ideály, pravidla a instituce (v *Teorii práva* z pera J. Harváňka a kol., vydané v Brně 1998, na s. 25 k nim ještě přiřazují mravní ideje, postoje a obyčej). Někdy se naopak hovoří v souladu se staršími již překonanými přístupy jen o normách viz DUROZOI, G. / ROUSSEL, A.: *Filozofický slovník*. Praha 1994, s. 189.

nebo za podivného.³¹ Etiketa je pak souborem pravidel společenského vystupování při různých příležitostech (společenských povinnostech, obřadech atd.), které se vůbec neobracejí ke svědomí člověka, ale pouze velí chovat se přiměřeně dané situaci.³²

Také pokusy definovat náboženství sahají hluboko do minulosti. Pomineme-li idealistické teologické výklady, běžně se můžeme setkat s dvojitým přístupem k tomuto problému: substanciálním a funkcionalistickým. První se snaží vymezit náboženství pomocí nalezení toho, co je všem náboženstvím společné. Za to je nejčastěji uznávána idea transcendentna či spásy, dále náboženské vědomí (víra), rituály, organizace věřících a systém pravidel chování.³³ Druhý přístup staví na tom, že náboženství vychází vstříc lidským potřebám (orientuje a utěšuje člověka, dává mu pocit jistoty a bezpečí) a (nebo) plní důležité sociální role (integruje a disciplinuje společnost, legitimizuje společenský pořádek či jeho změnu).³⁴ Nežrídka se oba uvedené přístupy prolínají.³⁵

Co tedy je náboženství? Především je třeba zdůraznit, že náboženství není jen čistě normativním systémem. Jedná se spíše o společenský fenomén, existující v dějinách i v současnosti v nepřeborném množství konkrétních forem (což nesmírně komplikuje jakékoli pokusy o jeho definici), který má, s výjimkou těch nejprimitivnějších kultů, pravidelně tři složky: dogmatiku, liturgii a etiku. Vyznačuje se rozeznáváním nadpřirozena (posvátna) v nejrůznější podobě, na němž je člověk závislý, resp. jemu podřízený, a sféry

³¹ O tom blíže KREJČÍ, F.: *Positivní etika*. Praha 1922, s. 66–67, vymezující mrav jako „určitý způsob jednání za určitých okolností“, vyznačující se pravidelností, vlastně „obyčej jistého druhu“, z jehož dodržování však nemůžeme usuzovat na mravní vyspělost toho, kdo se v souladu s ním chová, a MACHOTKA, O.: *Mravní problém ve světle sociologie*. Praha 1927, s. 40 a 156 a násl., který poukazuje na nejednotnost výměru pojmu mravů. Ta ostatně přetrvává až do dnešních dnů (pokud ovšem není tento termín vůbec odmítán jako něco, čemu přísluší spíše literární než vědecká relevance) a situaci navíc ještě komplikuje i ne zcela ustálený jazykový úzus. Na jedné straně bývají mravy ztotožňovány s morálkou jako synonyma (i když se od ní liší převážně vnějším charakterem norem a regulace chování) a na druhé straně se tohoto termínu používá ve stejných souvislostech a k označení téhož jako pojmy zvyklost, obyčej a někdy zvyk (nehledě na to, že i tady jsou patrné některé ne nepodstatné rozdíly, např. obyčeje mají dílčí zatímco mravy komplexnější povahu, dále mravy, vznikající teprve na jejich základech, již vykazují jistou vazbu k hodnotám a podléhají přísnější sociální kontrole, zvyk pak bývá vztahován rovněž k individuálnímu jednání). Ke vzájemným relacím mezi těmito kategoriemi viz KÁNSKÝ, J. / MACHOVEC, M. / MARUŠIAK, M.: *Morálka dnes a zajtra*. Bratislava 1963, s. 16–17 a *Velký sociologický slovník*, 1. sv., s. 648 a násl. a 653 a násl., 2. sv. (vydaný také v Praze r. 1996), s. 1452 a násl.

³² KÁNSKÝ a kol., *Morálka dnes a zajtra*, s. 17.

³³ Tomuto přístupu je někdy vytýkáno, že je příliš úzký, že neumožňuje popsat všechny druhy religiozity, které připadají v úvahu – dokonce ani všechny tradiční. Vyčítá se mu také, že obyčejně sklouzává k eurocentrismu, tzn. že pojem náboženství ztotožňuje s křesťanským modelem. Viz blíže GIDDENS, *Sociologie*, s. 413 a násl.

³⁴ Kritické tohoto přístupu namítají, že je nepřiměřeně široký – že by náboženství nebylo možno odlišit od dalších jevů, které fungují zčásti obdobně (např. od politických ideologií).

³⁵ Důkladně NEŠPOR, Z. / LUŽNÝ, D.: *Sociologie náboženství*. Praha 2007, s. 16 a násl.

světské (profánní).³⁶ I když se o jeho významu pro člověka a společnost můžeme přít (věřící se určitě neshodne s ateistou), jako nesporné se jeví, že náboženství je dodnes neustále se vyvíjející, živou silou se značným dopadem na morální stav společnosti některých zemí.³⁷

Na závěr pokusu o stručné definování hlavních normativních systémů ve společnosti připomeňme jedno řešení, které přehledně ukazuje nejen na jejich podstatu a odlišnosti, ale i na vztahy mezi nimi. F. Fukuyama použil k jejich charakteristice dvou kritérií: jejich *původ* (jak vznikají) a míru racionality, kterou se vyznačují. Své výsledky zakreslil do grafu v podobě kříže. Právo podle něho vzniká, s výjimkou právních obyčejů, hierarchicky (činností státu) a jde o systém racionální (o normách se předem diskutuje). Morálka se vytváří spontánně a jedná se o normativní soubor z velké části iracionální. Náboženské normy povstávají hierarchicky (zjevené náboženství) nebo živelně (lidové náboženství) a jsou svoji povahou iracionální. Podle Fukuyamy je to ale jen hrubé rozlišení s mnoha překryvy. Způsobu vzniku pak koresponduje, zda mají tyto systémy formalizovaný nebo neformální charakter. Normy vzniklé živelně bývají neformální (nejsou sepsány a zveřejněny). Normy vytvářené hierarchicky mívají pravidelně formalizovanou podobu (právní předpisy, interní instrukce, svaté texty). I tady se ale setkáme s nepravidelnostmi (obyčejové právo vzniká živelně, a přitom bývá sepsáno).³⁸

1.3. Proměny vztahu hlavních normativních systémů na cestě k dnešku

Po tomto úvodu již můžeme přistoupit k vlastnímu tématu. Zajímat nás budou především proměny vztahu práva k ostatním normativním systémům.

Samotný vznik práva, morálky a náboženství je z velké části zahalen tajemstvím, protože k němu došlo v temném dávnověku, v prvopočátcích společenského života. Předpokládá se, že tyto normativní systémy kdysi tvořily jakýsi „prařád“, z něhož teprve postupně povstaly.³⁹

Avšak ani po této prvotní diferenciaci nebylo právo od morálky a náboženství zcela odděleno. I poté, tj. v zárodečných stádiích vývoje lidské civilizace, bylo patrné smíšení práva s oběma těmito systémy nebo převážně jen s jedním z nich (typicky: na jedné straně Řecko, kde právo nebylo zřetelné

³⁶ Viz TVRDÝ, J.: *Filosofie náboženství*. Brno 1921, s. 69 a násl., moderní zpracování této problematiky viz HORYNA, B.: *Úvod do religionistiky*. Praha 1994, s. 18 a násl.

³⁷ Viz GIDDENS, *Sociologie*, s. 435 a násl. Stov. BAHOUNEK, T.: *Filosofie náboženství*. Olomouc 1992.

³⁸ FUKUYAMA, *Velký rozvrat...*, s. 158 a násl.

³⁹ BLÁHA, I. A.: *Filosofie mravnosti*. Brno 1922, s. 11. Stov. ale MÁCHA, K. / MARUŠIAK, M.: *Etika a dnešek*. Praha 1960, s. 33–34.